

Sztehlo Gábor szégyene

Követhetjük-e a legjelesebb embermentők egyikét lelkifurdalásának vonalán? Egyetérthetünk-e az ő önvádjával? Akkor, amikor oly nagy volt a hiány lelkifurdalásból a vézorkorszakot követő évtizedekben az embereket nem mentők és a pusztulásukhoz aktívan vagy passzívan hozzájárulók körében? Akkor, amikor ez a hiány az érintett túlélők, utódok körén kívül oly kevés izgalmat és érzelmet keltett? Amikor a kollektív vád hamisságára a kollektív öngazolás hamissága felelt?

Erre az a válasz, hogy aki nem követi Sztehlo Gábor evangélikus lelkészt azon az úton, amelyet a lelkifurdalása mutat, nem veszi őt komolyan. Mi több, nem veszi komolyan azoknak a halálát, akiket nem mentett meg. Egyrészt, mert tudatlan volt, másrészt, mert tehetetlen, amíg egy nagy nemzetközi szervezet a tenyerére nem vette.

Olyan pofátlanul hazudoznak mostanában arról, hogy mit (nem) tudtak vezető politikusok, kivált a kormányzó és környezete a deportáltak sorsáról, hogy hajlamosak vagyunk megfélemezni arról, milyen tájékozatlanok voltak valóban még azok is, akiket a jellemük, a helyzetük és a felfogásuk leginkább predestinált az üldözöttek mentésére. Mint például Sztehlo Gábort.

Nagyon kevesen voltak olyan helyzetben az embermentők közül, hogy a tudatlanságukról, tehetetlenségükről utóbb beszámoljanak és számonkérjék maguktól a meg nem

mentett életeket. Sok tényezőnek kellett illeszkednie, hogy előálljon az a helyzet, amelyben megszülethetett egy ilyen emlékirat, amely most, az események után majdnem nyolc, a megírása után hat évtizeddel a kezünkbe kerülhetett. (Sztehlo Gábor: *Háromszázhatvanöt nap. Emlékek a magyarországi zsidómentésről 1944-ben*, Magvető, 2022, 584 o.)

Úgy látszik, csak az írhatott meg egy ilyen jellegű, belső „mentéskritikai” könyvet, aki mindenben kívül volt vagy kívülre került, és immár nem kötötte semmi saját meggyőződésén, lelkiismeretén és emlékein kívül.

Az emlékiró távol állt mindig az úri Magyarország szellemiségétől is, a pártállamétól is. Amennyire lehetett, az egyházától is függetleníttette, abban peremhelyzetbe terelte magát. Nem volt részese az egyház pártállambéli megalkuvásának. Nem értékelte, nem jutalmazta a háború utáni rendszer a tevékenységét, de nem is nagyon üldözték, csak korszakalkotó pedagógiai művét rombolták le. Annak a védelme sem kötötte hát többé. A családja a rendszer hatókörén kívülre került 1956 után. Őket látogatta meg 1961-ben Svájcban, és ott marasztotta egy infarktus. Mindenben kívül, a közeli halál lehetőségének sürgető tudatában írta meg ott az emlékeit 1944-ről. (Nem lehetett biztos benne egyáltalán, hogy mégis túléli tíz-egynéhány évvel megviselt szíve infarktuszát.)

Nem kellett tehát számolnia vele,

kinek árthat. Egyetlen rendszerrel, intézménnyel és önmagával sem volt olyan viszonyban, ami a kritikában (önkritikában) visszafogta volna. És persze ezt a kritikát és önkritikát csak az engedhette meg magának, aki annyi embert mentett meg, mint ő.

Hogy mennyire nem születhetett volna meg ez az emlékirat így itthon és az itthoni kiadás reményében, azt az 1984-es kiadás bizonyítja. Az evangélikus egyházhoz kötődő, prominens '56-os, ellenzéki családba tartozó Bozóky Éva számára az is nagy eredmény volt, hogy kiadhatta az emlékirat lényegében felére csontolt változatát, kihagyva az egyházat, különböző respektábilis személyeket, a kommunista hatalmat kellemetlenül érintő, a vészidőszak alatti és utáni gyermekotthonokon belüli és körüli társadalmi konfliktusokat, a rendszer tabuját, például a szovjet megszállás mindennapjait tárgyaló részeket.

Az 1984-es kiadvány hivatása az volt, hogy Sztéhlo Gábort és az ő nagyszabású embermentő tevékenységét beemelje a köztudatba, de nem maradhatott benne az, ami ennek az emlékiratnak a sajátosságát, egyedi értékét adja.

Ha Sztéhlo Gábor is olyan alulinformált volt, mint amilyen, akkor ki lehetett tájékozott a legfelső hatalmi eliten és a nemzetközi híráramlást elérő, vezető zsidó körökön kívül? Ha Sztéhlo látóköréből is kiesett a zsidónak minősített embertársait fenyegető halálos veszély, akkor kiébből nem?

Hiszen ez a művelt evangélikus pap nyelveket beszélt, világot járt. A felső középosztályhoz tartozott, jó anyagi körülmények között élt. A bolsevizmust is, az úri Magyarorszá-

got is, a náci Németországot is utálta. Nem homályosították el a látását ideológiai kötöttségek.

Szociális érzékenység jellemezte, olvasta a népi írókat és a progresszívnek tudott szerzőket. Finn mintára népfőiskolákat szervezett és vezetett. Tudott a náciellenes német hitvalló protestáns egyház tevékenységéről, Niemöller, Bonhoeffer elhurcolásáról, és az ő oldalukon állt.

És mégis! És még ő is! Még 1944 májusában sem tudott semmit arról, mi történik Auschwitzban. Azt gondolta, az sem lehet nyomorúságosabb, mint a kistarcsai internálótábor.

Sztéhlo lelkész undorodva távol tartotta magát a politikától, a háborútól. Mindenről megvolt a maga kritikus véleménye, de a saját dolgára, a közvetlen teendőire összpontosított, és olyan keveset szánt a figyelméből arra, ami azon kívül volt, amilyen keveset csak lehetett. „Nyugodtan mondhatom, és bizonyos mértékben szégyenkezve, hogy már öt éve vezetem paraszt-népfőiskolát, két éve országos irányítója voltam az egyházi parasztfiújsági megmozdulásoknak, együtt dolgoztam olyan emberekkel, akik Teleki Pál közvetlen közelében, munkatársaiként dolgoztak, falukutató fiatalok és vezetők társaságát ismertem, közöttük voltam, mégis politikailag éretlen és igen naiv lélek voltam.” Nem tudatos naivitás volt ez, de valamennyire mégis. Önvédő, a saját munkát, időt, átlátható feladatot védő és felmentő naivitás. „Akikkel hivatalomban együtt voltam, velem egykorúak, lelkészek, szinte éppen úgy fogadták Budapest megszállásának az eseményét, mint én: vajon fogjuk-e munkánkat tovább folytatni

tudni? Mindent ebből a szűk látókörből bíráltunk el. Szent együgyűség! Sajnos több annál: vétkes tájékozatlanság, vagy önző és magát kereső, befelé élő és a maga üdvösségét élő élet...”

A megszállás utáni napokban lassan ébredtek az egyház emberei, már akik ébredtek egyáltalán. Nem csoda: „hiszen mi sem voltunk a világért és a benne lévő elesett emberért való harcra nevelve, sem teremtve. Mi harcoltunk és körömszakadtáig akartunk is harcolni az egyház jogaiért és pozíciójáért. Amit a rom. kat. egyház elért, azt kellett nekünk is elérni. [...] Teli voltunk büszkeséggel vagy keresztyén alázat mögé rejtett göggel, ha sikerült borsot törni az orruk alá. Pozícióharc, micsoda siralmas perspektíva. Furcsa világ volt az egyház világa. Lélek nélkül, csupán emberi vezetéssel.”

Külső kimozdítás kellett ahhoz, hogy ez az embermentésre legrátermettebbnek bizonyult pap ne maradjon benne a passzivitásban.

A háborúban nem drukkolt senkinek, csak a háború ellen: „Az egész háború nem az én háborúm volt... csak annyiban érdekelt, hogy a munkámat előbbre viszi-e vagy akadályozza.”

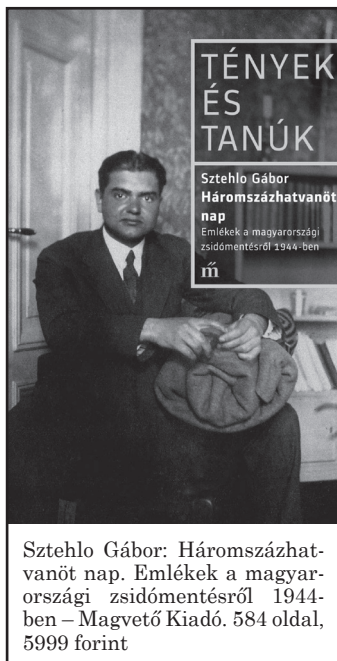
Napi sajtót nem olvasott, a zsidók elleni intézkedéseket sem követte különösebb figyelemmel, bár nagy általánosságban tudott róluk. És

mindez alighanem így is maradt volna, ha nem hívhatja őt püspöke, Raffay Sándor a német megszállás utáni napokban.

A nyolcvanhoz közeledő, tolóko-csihoz kötött püspök, aki az első két zsidótörvényt „szélfogóként” elfogadta, és aktívan együttműködött Bethlennel és Telekivel a zsidóság és a szabadkőművesség „nemzetközi szellemének” visszaszorítása végett, két ügyben hívatta a lelkészt.

A püspök olyan nyugodt tónusban indította a beszélgetést, hogy Sztehlónak elmúlt az az érzése, hogy valami különösebb baj lenne a berendelés oka. Elsőként és a beszélgetés fő tárgyaként a püspök azt hozta fel, hogy már egy hónapja nincs Budapesten evangélikus kórházlelkész, és Sztehlo lesz az. Ehhez tette hozzá, hogy volna

itt még egy dolog. Van egy közös protestáns bizottság, amit evangélikus részről a püspöknek kellett volna felügyelni, de nem ért arra rá. Onnan jelezték neki, hogy ott vannak azok a keresztyén vallású, de zsidó származású gyerekek, akiknek ott-hon kéne, akikről gondoskodni kellene. Azokat kellene összegyűjteni és számukra valamilyen menedékről gondoskodni. „Sokat én sem tudok csinálni, tanácsot sem tudok adni, de eredj oda és nézz körül... ha kell valami, akkor szólj, ha tudok, segítetek.” A kórházlelkészességgel ellentétben ez nem volt hivatalos felkérés,

Sztehlo Gábor: Háromszázhatvanöt nap. Emlékek a magyarországi zsidómentésről 1944-ben – Magvető Kiadó. 584 oldal, 5999 forint

és a püspök a háború után nem is emlékezett rá, hogy valami ilyesmivel megbízta volna a lelkészét.

Nem-keresztény gyerekek mentéséről szó sem esett. A közös protestáns bizottságról, a Jó Pásztorról Szehlo addig nem is hallott. Annyit tudhattak a lelkészről, akik őt a Jó Pásztorhoz küldték, hogy egy évvel korábban szívvel-lélekkel harcolt azért, hogy evangélikus hadiárvának otthont létesíthessen, és azt vezethesse. Egy protestáns árvaház vezetésére is jelentkezett. A püspök mindkétszer keményen elzavarta, hogy „te ahhoz nem értesz, és az nem neked való munka”. Hát most hirtelen az lett, ha mellékmunkaként is a kórházlelkészség mellett.

A Jó Pásztor 1942 óta működött. A háború és a zsidótörvények által érintett keresztényekkel és a kikeresztelkedőkkel foglalkozott. Meglehetősen széles körű tevékenységet végzett, és Szehlo megjelenéséig gyakorlatilag csak reformátusok munkálkodtak benne.

A kórházi szolgálat ugyancsak megterhelte a lelkész idegeit, próbára tette türelmét és hitét. Az üldözött, sokszor az öngyilkosságból kimentett üldözöttekben a gyűlölet olyan mély forrását találta, amely ellen nem voltak szavai, amelynek jogosságát lelkészként sem tudta tagadni. „Nem mondhatom, hogy hitet találtam volna közöttük... inkább valami fanatikus, vak bizalom volt sokban, hogy meg fognak menekülni, mert meg akarnak menekülni. Sokban pedig hihetetlen gyűlölet élt. Ott volt közöttünk, beszélt velem, de mégis izzott a gyűlöletről. Emberileg teljesen érthető volt, és magam nem is mertem ezt a gyűlöletet megbélyegezni.”

Ennél több történt. Mindenki, de egy lelkész számára kiváltképp döbbenetes felfedezés: „A gyűlölet is lehet egy ideig-óráig életet adó erő. Bizony megdöbbenve állottam ez előtt a tény előtt. A emberi gyűlölet, amely a megkülönböztetést létrehozta, csak újabb gyűlöletet szült, a bűn bűnt szült, a reakció nem volt kisebb erő, mint ami a reakciót kiváltotta. [...] Sokak gyűlölete nem is volt egy személyre vonatkozó, vagy egy személyes gyűlölet, nem volt benne faji, vallási, nemzeti érzés, egyszerűen gyűlölt, elkeseredett. Gyűlölködő érzés volt mindennapi életének vezérfonala.”

Ismerjük ennek a folytatását a vészkorszak után, amikor a *Sorsalanság* végén Köves Gyuri utazik a villamoson, és jószándékúlag megkérdezi tőle, mit érez most újra itthon: „Gyűlöletet.” Az empátikus szándékú kérdező tudni véli, kit gyűlöl Köves Gyuri. De nincs kit: „Mindenkít.” Aztán, hogy ez a gyűlölő erő miként munkálkodott a háború után... Ez már messzire vezet tárgyunktól.

Embert menteni, üldözött gyerekek ezreinek menedéket találni lélektanilag sokkal könnyebb egy pap számára, mint Isten követségében járni a pokolban, ahol a gyűlölet honos.

Sokszor olyan tekintettel fogadta őt a beteg, hogy azonnal továbblépett volna, ha ott nem tartja a kötelesség. „A szemekből nyíltan ki lehetett olvasni: ugyan mit akarsz itt az ágyam mellett? Hamis a szeretet, amit a szádra veszel! Te is csak azokhoz tartozol, akik ezt a gyűlöletet elvetették itt a földön! Sokak halála, testvéreim, szüleim, gyermekeim elhurcolásában Te is részes vagy!”

Hiszen a sárga csillagukat dugdosók, a légiriadó alatt az óvóhelytől a mások előtt való lelepleződéstől tartva távol maradók számára az ágyukhoz lépő pap intézményt képvisel. A keresztény-nemzeti kurzusban összeragasztott egyházi-állami rendszerhez tartozott.

A protestáns ifjúsági szerv, a KIE is a Leventék Országos Központjával tartott közös táborozós tanfolyamokat, amelyekre csak a LOK-on keresztül szerezhettek pénzt, és cserébe előadást szerveztek a leventeszemlékről is a háború kellős közepén. '43 őszén, '44 telén Sztehlo is részt vett ilyen tanfolyamokon.

1944 kórházaiban tanácstalan volt. Irigyelte az orvosokat, a nővéreket, akik adtak a betegeknek kezelhető, fontos segítséget, ételt, italt, gyógyszert, védelmet. A pap meg csak a gyűlölet túléltető erejét igyekezett kiüzni belőlük.

Sztehlo számára megváltás volt, amikor fél évvel később már csak a gyerekmentő otthonok hálózatával foglalkozhatott a Nemzetközi Vöröskereszt munkatársaként, és megszábadult a kórházszolgáltatótól, amelyben napról napra szembeállították a kor obligát kérdésével: hogy engedheti ezt meg az Isten, ha van; hogy létezhet olyan Isten, aki ezt megengedi? Hiába van teológiai válasz, ha a kérdés olyan egyenes, mint a sikoltás, ahhoz logikailag követendő, csavart válasz nem illeszkedik.

Azért nem szabadulhatott Sztehlo fél évnél előbb a kórházi szolgálatból, mert fél éven át nem történt a gyermekmentés ügyében semmi. Sztehlo ártatlanul és tapasztalatlanul próbálkozott, és nem jutott semmire.

A Jó Pásztorban három zsidó származású református pap, diakónus,

teológus, Éliás József, Kádár Imre, Hajós Emil lett volna a segítségére, hogy házat találjon a mentendő gyermekeknek és a szintén a halálból kimentendő személyzetnek. Nem volt se pénzük, se tapasztalatuk, se hathatós összeköttetések. Egyházaiktól sem kaptak pénzt. Sztehlo próbált kapcsolatot teremteni ügyvédekkel, akiknek megfelelő politikai kapcsolataik voltak. Egyszer már azt gondolta, sikerült lefoglalózni egy házat, de csúnyán átverték. Egy zugüggyvéd kicsalt tőle négyezer pengőt, amit egy lányát menteni kívánó apa adott kölcsön Sztehlónak az utolsó tartalékából. A zugüggyvéd feljelentéssel fenyegetőzve egyszerűen kirúgta, lezsidóbérencezte a papot; kikérte magának, hogy bármikor is pénzt fogadott volna el egy zsidóbérenc, hazátlan bitangtól. Sztehlo családja tele volt ügyvédekkel, neki is ez lett volna a magától értetődő útja. Csak hát ez a derék jogász família egyáltalán nem ismerte a vészkorszak zavarosában tömegével horgászó zugüggyvédek sötét világát, így Sztehlót sem figyelmeztették.

A kudarc megtépázta az idegeit: „Mindenütt lezáródnak az ajtók. Az ember úgy érzi magát valóban, mint egy fogdában. Sőt sokszor úgy, mint az örültekházában egy párnázott szobában, mely a dühöngők számára van fenntartva.”

Májusban Sztehlo egyszer már találkozott Friedrich Bornnal, a Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi képviselőjével, de akkor még azt se nagyon tudta, kivel és miért beszél, azt pedig pláne nem, hogy milyen lehetőségek rejlenek a Vöröskeresztben.

Sztehlo tényleges embermentő munkájának az volt a valódi kezdő-

pontja, amikor Born augusztusban felvette vele a kapcsolatot. Ekkor két gyermekvédelemmel foglalkozó osztály alakult a Nemzetközi Vöröskereszten belül. Az egyik a zsidó gyerekek mentésével foglalkozott Komoly Ottó vezetésével, a másik a zsidó származású keresztény gyerekekével, Szehlo vezetésével. Ez a két cél azután összeolvadt. 1944 nyarán, őszén már a protestáns egyházak megbízottjainak törekvései sem korlátozódtak a keresztény vagy áttérő üldözöttekre.

A püspök titkára 1944 augusztusában így korholta Szehlót: „– Mit akarsz Te zsidó gyerekeket menteni? Nincs elég gyerekünk nekünk, akiket meg kell menteni? [...] – Hát az ugyanaz – próbáltam nyugodtan beszélni, de bizony belül remegtem a dühtől. [...] – Hogy mondhatszilyent... Egy evangélikus magyar gyerek és egy zsidó srác ég és föld különbség. Már megint olyan foglalkozol, ami nem a Te dolgod, és olyan eszméket forgatsz a fejedben, amik veszedelmesek.”

A Nemzetközi Vöröskereszt adott intézményi háttérrel, pénzt, munkakerőt, legitimitást a gyermekmentő otthonok hálózatának létrehozásához.

1944 szeptemberében nyílt meg az első ilyen vöröskeresztes otthon Szehlo szervezésében. Miután megvolt a legális keret, törvényesen lehetett erre a célra ingatlant biztosítani. Az elsőt a Gellérthegyen, a Bérc utca 16. alatt Hagenmacher Ottó ajánlotta föl. Szehlo Gábor édesanyja Hagenmacher lány volt, Ottó pedig az anya unokatestvére. Dúsgazdag, Svájcból jött nagyiparos család volt a Hagenmacher. A malomiparba és a sörgyártásba gazda-

godtak bele. Szehlo számos rokona vett részt ingatlannal, pénzzel, egyebekkel az embermentésben.

A Bérc utcai otthont hivatalosan október 5-én adták át. Tíz nappal a nyilas puccs előtt. Márciustól októberig a magyarországi vészkorszak áldozatainak nagy többségét már elpusztították. A holokauszt legnagyobb szabású, legtömegebb és leggyorsabb deportálási és tömegmészárlási akcióját a fővároson kívüli Magyarországon már lebonyolították. Amikor Szehlo a püspökétől feladatot kapott, még majdnem valamennyi áldozat élt és itthon is volt a munkaszolgálatosok kivételével. Ahhoz sem volt Szehlóéknak közük, hogy a fővárosi zsidók, köztük a gyerekek deportálása halasztódott.

Szehlót másfél évtizeddel később, emlékiratai írása közben is fojtogattja az önvád: „Mennél tovább írtam és mennél jobban múlt az esztendő története, annál inkább láttam a mulasztásokat! Mit tehettem volna, ha... [...] Mennyire készületlen, mennyire perspektívátlan, mennyire tudatlan voltam 1944 márciusában magam. Mennyire más lehetett volna minden munkám, ha ismerem ezt vagy azt a körülményt. De nekem fontosabb volt a magam egyéni ambíciója és kis köröm érdeke. [...] Mennyire vak és magabízó volt az egyház, illetőleg felekezet. Mennyire más lett volna, ha látja a feladatát. Micsoda tragédia. Hogyan eljátszotta a hitelét a kereszténység.”

Másutt arról ír, mennyi gyereket és felnőttet menthettek volna meg a Vöröskereszt és diplomáciai testülete segítségével vidéken, ha ő maga és az egyház előbb látta volna meg a maga dolgát.

Ez a vád és önvád ahhoz képest olvasandó, ami ma már köztudomású, és amit ebből az emlékiratból „csupán” közelebbről és részletesebben ismerhetünk meg. A Bérc utcai után sorban alakultak meg igen gyorsan a menedéket nyújtó otthonok. Az ezekben elhelyezett közel kétezer gyerek és felnőtt kivétel nélkül túlélte a háborút. A védett házakkal ellentétben a vöröskeresztes otthonokban halálos áldozat nem volt, nem pusztított járvány, és rendkívüli erőfeszítéssel, sok fondorlattal a kor viszonyaihoz képest megfelelő ellátást is biztosítottak.

Az otthonokban mindenféle konfliktust, ellentétet kezelni kellett. A túlélési ösztönből származó lopásvágytól az ifjú cionisták ön- és közveszélyes vakmerőségéig. Sztehlo már átélte a kivégzését, amikor kiderült, hogy csak „tréfáltak” a kikapcsolódni vágyó katonák. SS-katonák költöztettek szeretettel, nyakban hordva zsidó gyerekeket. Olvasni sem tudó apróságok magolták be úgy hamis papírjaikon szereplő nevüket, lakhelyüket, szüleik nevét, hogy a legstresszesebb helyzetben sem hibáztak. Mindenféle megtörtént, ami az olvasó ámulására szolgálhat.

A világháború után a jó elnyerte méltó büntetését. Friedrich Bornt kitiltották az országból. Sztehlót kimentették a szovjetek fogságából, és megalapíthatta a békekor menedéket otthonait a Weiss Manfréd családja által hátrahagyott villákban. Az elárvult és egyéb okból gondozásra szoruló lakók között mindenféle származású, társadalmi állású gyerekek voltak. Illegális kommunistaként elveszejtetteké vagy elsza-

kadtaké éppúgy, mint bebörtönzött, elmenekült vagy kivégzett nyilasoké, háborús bűnösöké.

Sztehlo Gábor köztársasági elnök lett. A Pax Gyermekotthon Gaudiopolis nevű gyerekköztársaságának az elnöke. Ezt az önkormányzó munkaiskola forradalmi pedagógiáját követő köztársaságot a lakóin kívül szinte senki sem szerette. Sem a főváros, sem a kormány, sem az evangélikus egyház, sem a zsidó misszió. Csak a Svájci Vöröskereszt, amely 1947-től a fenntartásáról gondoskodott. 1950-ben államosítás formájában felszámolták.

A következő évben kezdődtek a kitelepítések, amelyek Sztehlo gazdag (és a mentőakciókat segítő) rokonait is érintették. Sztehlo segített a kitelepítettekben, a rokonain is, másokon is. Ezért egyházi büntetésben részesült. Végül is az evangélikus szeretetotthonokat bízták rá.

Köveltük tehát kiinduló kérdésünkre válaszolva a legjelesebb magyar embermentők egyikét lelki-furdalásának a vonalán. Az volt a kérdés, hogy egyetérthetünk-e az ő önkritikájával és lelki-furdalásával, amikor mások, a nagy többség, azt (nem) tette, amit, és annyira (nem) furdalta a lelkiismeret, amennyire.

Sztehlo szellemében bizony az ő lelki-furdalásával egyet kell értenünk. Mert az ő szelleméből nem a másokhoz mérés, az átlaghoz mérés következik, hanem a dolgokhoz magukhoz. A megmenthető, de meg nem mentett életek tömegéhez. Ez a Sztehlót (is) vádló mértékállítást emeli Sztehlót magasra.

A mindenséggel mérd magad magasába.